

॥ तैत्तिरीय ब्राह्मणम् ॥

॥ प्रथमः प्रश्नः ॥

॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमः प्रपाठकः ॥

अङ्गिरसो वै सत्रमांसत। तेषां पृश्निर्घर्मधुगांसीत्।
सर्जीषेणाजीवत्। तैऽब्रुवन्। कस्मै नु सत्रमांस्महे। यैऽस्या
ओषधीर्न जनयाम् इति। ते दिवो वृष्टिमसृजन्त। यावन्तः
स्तोका अवापद्यन्त। तावन्तीरोषधयोऽजायन्त। ता जाताः
पितरो विषेणालिम्पन्॥१॥

तासांङ्गध्वा रुप्यन्त्यैत्। तैऽब्रुवन्। क इदमित्थमकरिति।
वयं भागधेयमिच्छमाना इति पितरौऽब्रुवन्। किं वो
भागधेयमिति। अग्निहोत्र एव नोऽप्यस्त्वित्यब्रुवन्। तेभ्यं
एतद्भागधेयं प्रायच्छन्। यद्धुत्वा निमार्ष्टि। ततो वै त
ओषधीरस्वदयन्। य एवं वेद॥२॥

स्वदन्तेऽस्मा ओषधयः। ते वत्समुपावासृजन्। इदं नो
हव्यं प्रदापयेति। सौऽब्रवीद्वरं वृणो। दश मा रात्रीर्जातत्र
दोहन्। आसङ्गवं मात्रा सह चरणीति। तस्माद्वत्सञ्जातन्दश
रात्रीर्न दुहन्ति। आसङ्गवं मात्रा सह चरति। वारैवृतुः
ह्यस्य। तस्माद्वत्सः सः सृष्टधयः रुद्रो घातुकः। अति हि
सन्धान्धयति॥३॥

प्रजापतिरग्निमसृजत। तं प्रजा अन्वसृज्यन्त। तमभाग
उपास्त। सोऽस्य प्रजाभिरपाक्रामत्। तमवरुरुत्समानोऽन्वैत्।
तमवरुधन्नाशक्रोत्। स तपोऽतप्यत। सोऽग्निरुपांरमतातापि
वै स्य प्रजापतिरिति। स रराटादुदमृष्ट॥४॥

तद्धृतमभवत्। तस्माद्यस्य दक्षिणतः केशा उन्मृष्टाः।
ताऽयेष्ठलक्ष्मी प्राजापत्येत्याहुः। यद्रराटादुदमृष्ट। तस्माद्रराटे
केशा न सन्ति। तदग्नौ प्रागृह्णात्। तद्विचिकित्सत्। जुहवानी
३ मा हौषा ३ मिति। तद्विचिकित्सायै जन्म। य एवं
विद्वान् विचिकित्सति॥५॥

वसीय एव चेतयते। तं वाग्भ्यवदञ्जुहुधीति। सोऽब्रवीत्।
कस्त्वमसीति। स्वैव ते वागित्यब्रवीत्। सोऽजुहोत्स्वाहेति।
तत्स्वाहाकारस्य जन्म। य एवङ्स्वाहाकारस्य जन्म वेद।
करोति स्वाहाकारेण वीर्यम्। यस्यैवं विदुषः स्वाहाकारेण
जुहति॥६॥

भोगायैवास्य हुतं भवति। तस्या आहुत्यै पुरुषमसृजत।
द्वितीयमजुहोत्। सोऽश्वमसृजत। तृतीयमजुहोत्। स
गामसृजत। चतुर्थमजुहोत्। सोऽविमसृजत। पञ्चममजुहोत्।
सोऽजामसृजत॥७॥

सोऽग्निरभिभेत्। आहुतीभिर्वै माऽऽप्नोतीति। स प्रजापतिं
पुनः प्राविशत्। तं प्रजापतिरब्रवीत्। जायस्वेति। सोऽब्रवीत्।
किं भागधेयमभि जनिष्य इति। तुभ्यमेवेदं हूयाता

इत्य॑ब्रवीत्। स ए॒तद्भा॑ग॒धेय॑म॒भ्य॑जायत। यद॑ग्नि॒होत्र॑म्॥८॥

तस्मा॑दग्नि॒होत्र॑मुच्यते। तद्धू॑यमा॒नमा॑दित्यो॑ऽब्रवीत्। मा हौ॑षीः।
उ॒भयो॑र्वे॒ न॑वे॒तदि॑ति। सो॑ऽग्नि॒र॑ब्रवीत्। क॒थन्नो॑ होष्य॒न्तीति॑।
सा॒यमे॒व तु॒भ्यं जु॒हुवन्। प्रा॒तर्म॒ह्यमि॑त्य॒ब्रवीत्। तस्मा॑द॒ग्नये॑
सा॒य९ हू॑यते। सू॒र्याय॑ प्रा॒तः॥९॥

आ॒ग्नेयी॑ वै रा॒त्रिः। ऐ॒न्द्रम॑हः। यदनु॑दि॒ते सू॒र्ये प्रा॒तर्जु॑हुयात्।
उ॒भय॑मे॒वाग्ने॒य९ स्या॑त्। उ॒दि॒ते सू॒र्ये प्रा॒तर्जु॑होति। तथा॒ग्नये॑
सा॒य९ हू॑यते। सू॒र्याय॑ प्रा॒तः। रा॒त्रिं वा अ॒नु प्र॒जाः प्र जा॑यन्ते।
अ॒ह्ना प्र॑ति॒ तिष्ठ॑न्ति। यत्सा॒यं जु॑होति॥१०॥

प्रे॒व तेन॑ जायते। उ॒दि॒ते सू॒र्ये प्रा॒तर्जु॑होति। प्रत्ये॒व तेन॑
तिष्ठ॑ति। प्र॒जाप॑ति॒रका॒मय॑त् प्रजा॒येये॑ति। स ए॒तद॑ग्नि॒होत्रं
मि॑थुनम॒पश्य॑त्। तदु॒दि॒ते सू॒र्येऽजु॑होत्। यजु॑षा॒ऽन्यत्।
तूष्णी॑म॒न्यत्। ततो॑ वै स प्राजा॑यत। यस्यै॒वं वि॒दुष॑ उ॒दि॒ते
सू॒र्येऽग्नि॑होत्रं जु॒ह्वति॥११॥

प्रे॒व जा॑यते। अथो॒ यथा॒ दिवा॑ प्रजा॒नन्ने॑ति। ता॒दृगे॒व तत्।
अथो॒ खल्वा॑हुः। यस्य॒ वै द्वौ पु॑ण्यौ गृ॒हे वस॑तः। यस्तयो॑र॒न्य९
रा॒धय॑त्य॒न्यन्न॑। उ॒भौ वा॒व स तावृ॑च्छतीति। अ॒ग्निं वा॒वादि॑त्यः
सा॒यं प्र वि॑शति। तस्मा॑द॒ग्निर्दू॑रान्न॒क्तं न॑दृशे। उ॒भे हि तेज॑सी
सम्प॑द्येते॥१२॥

उ॒द्यन्तं॑ वा॒वादि॑त्यम॒ग्नि॒रनु॑ स॒मारो॑हति। तस्मा॑द्धूम ए॒वाग्ने॑र्दि॒वा
ददृ॑शे। यद॒ग्नये॑ सा॒यं जु॑हुयात्। आ सूर्या॑य वृश्च्ये॒त। यत्सूर्या॑य
प्रा॒तर्जु॑हुयात्। आऽग्नये॑ वृश्च्ये॒त। दे॒वता॑भ्यः स॒मद॑न्दध्यात्।
अ॒ग्नि॒ज्योति॑र्ज्योतिः सूर्यः स्वा॒हेत्ये॒व सा॒यं हो॑त॒व्यम्। सूर्यो॑
ज्योति॑र्ज्योति॒रग्निः स्वा॒हेति॑ प्रा॒तः। तथो॒भाभ्या॑ं सा॒यं
हू॑यते॥१३॥

उ॒भाभ्या॑ प्रा॒तः। न दे॒वता॑भ्यः स॒मदं॑ दधाति। अ॒ग्नि॒ज्योति॑-
रि॒त्याह॑। अ॒ग्निर्वै रे॑तो॒धाः। प्र॒जा ज्योति॑रि॒त्याह॑। प्र॒जा ए॒वास्मै॑
प्र ज॑नयति। सूर्यो॑ ज्योति॑रि॒त्याह॑। प्र॒जास्वे॒व प्रजा॑तासु रेतो॑
दधाति। ज्योति॑र॒ग्निः स्वा॒हेत्या॑ह॑। प्र॒जा ए॒व प्रजा॑ता अ॒स्यां
प्रति॑ष्ठापयति॥१४॥

तू॒ष्णीमु॑त्त॒रा॒माहु॑तिं जुहोति। मि॒थुन॒त्वाय॑ प्रजा॑त्यै।
यदु॑दि॒ते सूर्ये॑ प्रा॒तर्जु॑हुयात्। यथाऽति॑थये प्र॒द्रुता॑य
शू॒न्याया॑वस॒थाया॑हार्यं॑ ह॒रन्ति॑। ता॒दृगे॒व तत्। का॒ह
तत्स्त॒द्भव॑तीत्याहुः। यत्स न वेद॑। यस्मै॑ तद्ध॒रन्तीति॑।
तस्मा॑द्यदौष॒सं जु॑होति। तदे॒व सं॒म्प्रति॑। अथो॒ यथा
प्रा॒र्थमौष॒सं प॑रि॒वेवै॑ष्टि। ता॒दृगे॒व तत्॥१५॥

अमृष्टं विचिकित्सन्ति जुह्वत्यजामंसजताग्निहोत्रं सूर्याय प्रातर्जुहोति जुह्वति सम्पद्येते हूयते स्थापयति

सम्प्रति द्वे च॥२॥ [२]

रु॒द्रो वा ए॒षः। यद॒ग्निः। प॒त्नी स्था॒ली। यन्मध्ये॑ऽग्नेर॑धि॒श्रये॑त्।

रुद्राय॑ पत्नी॒मपि॑ दध्यात्। प्र॒मायु॑का स्यात्। उदी॒चोऽ-
ङ्गा॑रान्नि॒रूह्या॑धिं श्रयति। पत्न्यै॑ गोपी॒थाय॑। व्य॒न्तान्क॑रोति।
तथा॒ पत्न्य॑प्र॒मायु॑का भवति॥१६॥

घ॒र्मो वा ए॒षोऽशा॑न्तः। अ॒हंर॑हः प्र वृ॒ज्यते। यद॑ग्नि॒होत्र॑म्।
प्रति॑षि॒श्वेत्प॒शुका॑मस्य। शा॒न्तमि॑व हि प॒शव्य॑म्। न
प्रति॑षि॒श्वेद्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सका॑मस्य। समि॑द्धमि॒व हि ब्र॑ह्मव॒र्चस॑म्।
अथो॒ खलु॑। प्र॒ति॒षिच्य॑मे॒व। यत्प्र॑ति॒षिञ्च॑ति॥१७॥

तत्प॑शव्यम्। य॒ज्जु॑होति। तद्ब्र॑ह्मव॒र्चसि॑। उ॒भय॑मे॒वाकः॑।
प्रच्यु॑तं वा ए॒तद॒स्मालो॑कात्। अ॒गंत॑न्दे॒वलोक॑म्। यच्छ्रु॑तं
ह॒विरन॑भिघा॒रित॑म्। अ॒भि द्यो॑तयति। अ॒भ्येवै॑न॒द्वार॑यति।
अथो॑ दे॒वत्रै॑वैन॒द्रम॑यति॥१८॥

पर्य॑ग्नि करोति। रक्ष॑साम॒पंह॑त्यै। त्रिः पर्य॑ग्नि करोति।
त्र्या॑वृद्धि॒ य॒ज्ञः। अथो॑ मे॒ध्य॒त्वाय॑। यत्प्रा॑चीन॒मुद्वा॑सयेत्।
यज॑मानं शु॒चाऽर्प॑येत्। यद॑क्षि॒णा। पि॒तृदे॒वत्य॑ः स्यात्।
यत्प्र॒त्यक्॥१९॥

पत्नी॑ः शु॒चाऽर्प॑येत्। उ॒दी॒चीन॒मुद्वा॑सयति। ए॒षा वै
दै॒वमनु॑ष्याणां शान्ता॒ दिक्। तामे॒वैन॒दनू॑द्वा॒सय॑ति शान्त्यै॑।
व॒र्त्म करो॑ति। य॒ज्ञस्य॒ सन्त॑त्यै। निष्ट॑पति। उपै॒व तत्स्त्वृ॑णाति।
च॒तुरु॑न्नयति। चतु॑ष्पादः प॒शवः॑॥२०॥

प॒शूने॒वाव॑रुन्धे। सर्वा॑न्पू॒र्णानु॑न्नयति। सर्वे॒ हि पु॑ण्यां

राद्धाः। अनूच उन्नयति। प्रजायां अनूचीनत्वाय।
 अनूच्येवास्य प्रजाऽर्धुका भवति। सम्मृशति व्यावृत्त्यै।
 नाहोष्यन्नुप सादयेत्। यदहोष्यन्नुपसादयेत्। यथाऽन्यस्मा
 उपनिधाय॥ २१॥

अन्यस्मै प्रयच्छति। तादृगेव तत्। आऽस्मै वृश्चेत।
 यदेव गार्हपत्येऽधि श्रयति। तेन गार्हपत्यं प्रीणाति।
 अग्निरभिभेत्। आहुतयो माऽत्येष्यन्तीति। स एतां
 समिधमपश्यत्। तामाऽधत्त। ततो वा अग्नावाहुतयोऽध्रियन्त॥ २२॥

यदेनं समयच्छत्। तत्समिधः समित्वम्। समिधमा
 दधाति। समेवैनं यच्छति। आहुतीनान्धृत्यै। अथो
 अग्निहोत्रमेवेध्मवत्करोति। आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै। ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति। यदेकां समिधमाधाय द्वे आहुती जुहोति। अथ
 कस्यां समिधिं द्वितीयामाहुतिं जुहोतीति॥ २३॥

यद्वे समिधांवा दध्यात्। भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्। एकां
 समिधमाधाय। यजुषाऽन्यामाहुतिं जुहोति। उभे एव
 समिद्वती आहुती जुहोति। नास्मै भ्रातृव्यञ्जनयति।
 आदीप्तायां जुहोति। समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम्। अथो
 यथाऽतिथिं ज्योतिष्कृत्वा परि वेवैष्टि। तादृगेव तत्।
 चतुरुन्नयति। द्विर्जुहोति। तस्माद्विपाच्चतुष्पादमत्ति। अथो
 द्विपद्येव चतुष्पदः प्रति षापयति॥ २४॥

उत्तरावतीं॑ द्वे दे॒वा आहु॑तिमजु॒हवुः। अवा॑चीमसु॒राः। ततो॑
दे॒वा अभ॑वन्। पराऽसु॒राः। यङ्कामये॑त् वसी॒यान्तस्यादि॑ति।
कनी॑यस्तस्य॒ पूर्व॑ ह॒त्वा। उत्त॑रं भूयो जुहुयात्। ए॒षा वा
उत्तरा॑वत्याहु॒तिः। तान्दे॒वा अजु॑हवुः। तत॒स्तेऽभ॑वन्॥ २५॥

यस्यै॒वं जुह॑ति। भव॑त्ये॒व। यङ्कामये॑त् पापी॒यान्तस्यादि॑ति।
भूय॑स्तस्य॒ पूर्व॑ ह॒त्वा। उत्त॑रङ्कनी॒यो जुहु॑यात्। ए॒षा वा
अवा॑च्याहु॒तिः। तामसु॑रा अजुहवुः। तत॒स्ते परा॑ऽभवन्।
यस्यै॒वं जुह॑ति। परै॒व भ॑वति॥ २६॥

हु॒त्वोप॑ सादयत्यजा॑मित्वाय। अथो॒ व्यावृ॑त्त्यै। गा॒रुह॑पत्यं
प्रती॑क्षते। अन॑नुध्यायिनमे॒वैनं॑ करोति। अ॒ग्निहो॒त्रस्य॒ वै
स्था॒णुर॑स्ति। तं य ऋ॒च्छेत्। य॒ज्ञस्था॒णुमृ॑च्छेत्। ए॒ष वा
अ॒ग्निहो॒त्रस्य॑ स्था॒णुः। यत्पूर्वा॑ऽऽहु॒तिः। तां यदुत्त॑रया॒ऽभि
जु॑हुयात्॥ २७॥

य॒ज्ञस्था॒णुमृ॑च्छेत्। अ॒तिहा॒य पूर्वा॑माहु॒तिं जुहो॑ति।
य॒ज्ञस्था॒णुमे॒व परि॑ वृणक्ति। अथो॒ भ्रातृ॑व्यमे॒वाप्त्वाऽति॑
क्राम॑ति। अ॒वाची॑नं सा॒यमुप॑मार्ष्टि। रे॒त ए॒व तद॑धाति।
ऊ॒र्ध्वं प्रा॒तः। प्र ज॑नयत्ये॒व तत्। ब्र॒ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति।
च॒तुरु॑न्नयति॥ २८॥

द्विर्जु॑होति। अथ॒ कं द्वे॑ आहु॒ती भव॑त॒ इति॑। अ॒ग्नौ वै॑श्वान॒र
इति॑ ब्रूयात्। ए॒ष वा अ॒ग्निर्वै॑श्वान॒रः। यद्वा॑ह्म॒णः। हु॒त्वा द्विः

प्राश्नाति। अ॒ग्रावे॒व वै॑श्वान॒रे द्वे आ॑हु॒ती जु॑होति। द्विर्जु॒होति॑।
द्विर्नि॒मार्ष्टि॑। द्विः प्राश्नाति॥ २९॥

ष॒द्वम्प॑द्यन्ते। ष॒ड्वा ऋ॒तवः॑। ऋ॒तूने॒व प्री॑णाति। ब्र॒ह्मवा॒दिनो॑
वदन्ति। किं दे॒वत्य॑म॒ग्निहो॑त्रमिति। वै॒श्वदे॒वमिति॑
ब्रूयात्। यद्यजु॑षा जु॒होति॑। तदै॒न्द्रा॒ग्नम्। यत्तू॒ष्णीम्।
तत्प्रा॑जाप॒त्यम्॥ ३०॥

यन्नि॒मार्ष्टि॑। तदोष॑धीनाम्। यद्वि॒तीयम्॑। तत्पि॑तृणाम्।
यत्प्राश्नाति। तद्ग॒र्भाणाम्। तस्मा॒द्गर्भा॑ अन॑श्नन्तो वर्धन्ते।
यदा॒चाम॑ति। तन्म॑नु॒ष्याणाम्। उद॑ङ्घ्र्या॒वृत्या॑चामति॥ ३१॥

आ॒त्मनो॑ गोपी॒थाय॑। निर्णे॑ने॒क्ति शु॒द्धौ। निष्ट॑पति स्व॒गाकृ॑त्यै।
उद्दि॑शति। स॒प्तर्षी॑ने॒व प्री॑णाति। द॒क्षिणा॑ प॒र्याव॑र्तते। स्वमे॒व
वीर्य॑मनु॒ प॒र्याव॑र्तते। तस्मा॒द्वक्षि॑णोऽर्ध आ॒त्मनो॑ वीर्या॑वत्तरः।
अथो॑ आदि॒त्यस्यै॒वावृ॑तमनु॒ प॒र्याव॑र्तते। हु॒त्वोप॑ समि॒न्धे॥ ३२॥

ब्र॒ह्मव॑र्च॒सस्य॑ समि॒द्धौ। न ब॒र्हि॒रनु॑ प्र ह॑रेत्। अस॑ङ्स्थि॒तो वा
ए॒ष य॒ज्ञः। यद॑ग्निहोत्रम्। यद॑नु प्र॒हरे॑त्। य॒ज्ञं वि॒च्छि॑न्द्यात्।
तस्मा॒न्नानु॑ प्र॒हृत्य॑म्। य॒ज्ञस्य॑ सन्त॑त्यै। अ॒पो नि न॑यति।
अ॒वभृ॑थस्यै॒व रू॒पम॑कः॥ ३३॥

अ॒भ॒व॒न्भ॒वति॑ जुहु॒यान्न॑यति मार्ष्टि द्विः प्राश्नाति प्राजाप॒त्यमा॑चामतीन्धेऽकः॥ ४॥ [४]

ब्र॒ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति। अ॒ग्निहो॑त्रप्रायणा य॒ज्ञाः। किं
प्राय॑णम॒ग्निहो॑त्रमिति। व॒त्सो वा अ॑ग्निहोत्रस्य प्राय॑णम्।

अ॒ग्नि॒हो॒त्रं य॒ज्ञाना॑म्। तस्य॑ पृथि॒वी स॑दः। अ॒न्तरि॑क्ष॒माग्नी॑द्धम्।
द्यौर्ह॒वि॒र्धान॑म्। दि॒व्या आपः॑ प्रोक्ष॑णयः। ओष॑धयो
ब॒र्हिः॥ ३४॥

वन॒स्पत॑य इ॒ध्मः। दि॒शः परि॑धयः। आ॒दि॒त्यो यू॒पः। यज॑मानः
प॒शुः। स॒मुद्रो॑ऽवभृथः। स॒व॒त्सरः॑ स्व॒गाका॑रः। तस्मा॒दाहि॑ताग्नेः
सर्व॑मे॒व ब॑र्हिष्य॒न्दत्तं॑ भ॒वति॑। यत्सा॒यं जु॑होति। रात्रि॑मे॒व तेन॑
दक्षि॑ण्यां कुरुते। यत्प्रा॒तः॥ ३५॥

अह॑रे॒व तेन॑ दक्षि॒ण्यं॑ कुरुते। यत्ततो॒ ददा॑ति। सा दक्षि॑णा।
याव॑न्तो॒ वै दे॒वा अ॑हु॒तमा॑दन्। ते परा॑ऽभवन्। त ए॒तद॑ग्नि॒होत्रं॑
सर्व॑स्यै॒व स॑मव॒दाया॑जुहवुः। तस्मा॑दाहुः। अ॒ग्नि॒हो॒त्रं वै दे॒वा
गृ॒हाणां॑ निष्कृ॒तिम॑पश्य॒न्निति॑। यत्सा॒यं जु॑होति। रात्रि॑या ए॒व
तद्धु॑ताद्याय॥ ३६॥

यज॑मान॒स्याप॑राभावाय। यत्प्रा॒तः। अ॒हं ए॒व तद्धु॑ताद्याय।
यज॑मान॒स्याप॑राभावाय। यत्ततो॒ऽज्ञा॑ति। हु॒तमे॒व तत्। द्वयोः॑
पय॑सा जुहुयात्प॒शुका॑मस्य। ए॒तद्वा अ॑ग्नि॒हो॒त्रं मि॑थुनम्। य
ए॒वं वेद॑। प्र प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्मिथुनैर्जायते॥ ३७॥

इ॒मामे॒व पूर्॒वया॑ दु॒हे। अ॒मूमु॑त्तरया। अ॒धि॒श्रित्यो॑त्तर॒मा
न॑यति। योना॑वे॒व तद्रे॑तः सि॒ञ्चति॑ प्र॒जन॑ने। आ॒ज्येन॑
जुहु॒यात्तेज॑स्कामस्य। तेजो॒ वा आ॒ज्यम्। तेज॒स्यै॒व भ॑वति।

पयसा पशुकामस्य। एतद्वै पशूनां रूपम्। रूपेणैवास्मै
पशूनवरुन्धे॥३८॥

पशुमानेव भवति। दध्नेन्द्रियकामस्य। इन्द्रियं वै दधि।
इन्द्रियाव्येव भवति। यवाग्वौ ग्रामकामस्यौषधा वै मनुष्याः।
भागधेयैर्नैवास्मै सजातानवरुन्धे। ग्राम्येव भवति। अयंज्ञो
वा एषः। योऽसामा॥३९॥

चतुरुन्नयति। चतुरक्षरं रथन्तरम्। रथन्तरस्यैष वर्णः।
उपरीव हरति। अन्तरिक्षं वामदेव्यम्। वामदेव्यस्यैष वर्णः।
द्विर्जुहोति। द्यक्षरं बृहत्। बृहत् एष वर्णः। अग्निहोत्रमेव
तत्सामन्वत्करोति॥४०॥

यो वा अग्निहोत्रस्योपसदो वेद। उपैनमुपसदो नमन्ति।
विन्दत उपसत्तारम्। उन्नीयोप सादयति। पृथिवीमेव
प्रीणाति। होष्यन्नुपसादयति। अन्तरिक्षमेव प्रीणाति।
हुत्वोप सादयति। दिवंमेव प्रीणाति। एता वा
अग्निहोत्रस्योपसदः॥४१॥

य एवं वेद। उपैनमुपसदो नमन्ति। विन्दत उपसत्तारम्।
यो वा अग्निहोत्रस्याश्रावितं प्रत्याश्रावितं होतारं
ब्रह्माणं वषट्कारं वेद। तस्य त्वैव हुतम्। प्राणो वा
अग्निहोत्रस्याश्रावितम्। अपानः प्रत्याश्रावितम्। मनो होता।
चक्षुर्ब्रह्मा। निमेषो वषट्कारः॥४२॥

य एवं वेद। तस्य त्वेव हुतम्। सायं यावानश्च वै देवाः
 प्रातर्यावाणश्चाग्निहोत्रिणो गृहमागच्छन्ति। तान् यत्र तर्पयेत्।
 प्रजयाऽस्य पशुभिर्वि तिष्ठेरन्। यत्तर्पयेत्। तृप्ता एनं प्रजया
 पशुभिस्तर्पयेयुः। सजूर्देवैः सायं यावभिरिति सायं
 सम्मृशति। सजूर्देवैः प्रातर्यावभिरिति प्रातः। ये चैव देवाः
 सायं यावानो ये च प्रातर्यावाणः॥४३॥

तानेवोभयांस्तर्पयति। त एनं तृप्ताः प्रजया पशुभिस्तर्पयन्ति।
 अरुणो ह स्माहौपवेशिः। अग्निहोत्र एवाहं सायं प्रातर्वज्रं
 भ्रातृव्येभ्यः प्र हरामि। तस्मान्मत्पापीयांसो भ्रातृव्या इति।
 चतुरुन्नयति। द्विर्जुहोति। समित्सप्तमी। सप्तपदा शक्करी।
 शाकरो वज्रः। अग्निहोत्र एव तत्सायं प्रातर्वज्रं यजमानो
 भ्रातृव्याय प्र हरति। भवत्यात्मना। पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति॥४४॥

बर्हिः प्रातरहुताद्याय जायते रुन्धेऽसामा करोत्येता वा अग्निहोत्रस्योपसदो वषट्कारश्च प्रातर्यावाणो
 वज्रस्त्रीणि च॥५॥

[५]

प्रजापतिरकामयतात्मन्वन्मे जायेतेति। सोऽजुहोत्।
 तस्मात्स्मन्वदजायत। अग्निर्वायुरादित्यः। तैऽब्रुवन्।
 प्रजापतिरहौषीदात्मन्वन्मे जायेतेति। तस्य वयमजनिष्महि।
 जायतान्न आत्मन्वदिति तैऽजुहवुः। प्राणानामग्निः। तनुवै
 वायुः॥४५॥

चक्षुष आदित्यः। तेषां हुतादजायत गौरेव। तस्यै

पयंसि व्यायच्छन्त। मम हुतादजनि ममेति। ते
प्रजापतिं प्रश्नमायन्। स आदित्योऽग्निमब्रवीत्। यतरो
नो जयात्। तन्नौ सहासदिति। कस्यै कोऽहौषीदिति
प्रजापतिरब्रवीत्कस्यै क इति। प्राणानामहमित्यग्निः॥४६॥

तनुवा अहमिति वायुः। चक्षुषोऽहमित्यादित्यः। य एव
प्राणानामहौषीत्। तस्य हुतादजनीति। अग्नेरहुतादजनीति।
तदग्निहोत्रस्याग्निहोत्रत्वम्। गौर्वा अग्निहोत्रम्। य एव
वेद गौरग्निहोत्रमिति। प्राणापानाभ्यामेवाग्निः समर्धयति।
अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भवति॥४७॥

य एवं वेद। तौ वायुरब्रवीत्। अनु मा भजतमिति।
यदेव गार्हपत्येऽधिश्रित्याहवनीयमभ्युद्भवान्। तेन त्वां
प्रीणानित्यब्रूताम्। तस्माद्यद्गार्हपत्येऽधिश्रित्याहवनीय-
मभ्युद्भवति। वायुमेव तेन प्रीणाति। प्रजापतिर्देवताः
सृजमानः। अग्निमेव देवतानां प्रथममसृजत। सोऽन्यदा-
लभ्यमवित्वा॥४८॥

प्रजापतिमभि पर्यावर्तत। स मृत्योरबिभेत्। सोऽमुमादित्य-
मात्मनो निरमिमीत। तं हुत्वा पराङ्पर्यावर्तत। ततो वै स
मृत्युमपाजयत्। अपं मृत्युं जयति। य एवं वेद। तस्माद्यस्यैवं
विदुषः। उत्तैकाहमुत द्वहन्न जुहति। हुतमेवास्य भवति।
असौ ह्यादित्योऽग्निहोत्रम्॥४९॥

रौ॒द्रङ्ग॑विं। वा॒य॒व्यं॑मु॒प॑सृष्टम्। आ॒श्विन॑न्दु॒ह्यमा॑नम्।
 सौ॒म्य॑न्दु॒ग्धम्। वा॒रु॒णम॑धि श्रितम्। वै॒श्व॒दे॒वा भि॒न्द॒वः।
 पौ॒ष्ण॑मु॒द॒न्तम्। सा॒र॒स्व॒तं वि॒ष्य॒न्द॒मा॑नम्। मै॒त्र॑ शरः।
 धा॒तु॒रु॒द्वा॑सितम्। बृ॒ह॒स्प॒ते॒रु॒न्नी॑तम्। स॒वि॒तुः प्र॑ क्रा॒न्तम्।
 द्या॒वा॒पृ॒थि॒व्यं ह्रि॒य॑मा॒णम्। ऐ॒न्द्रा॒ग्न॑मु॒प॑सन्नम्। अ॒ग्नेः
 पूर्वा॑ऽऽह॒तिः। प्र॒जाप॑ते॒रु॒त्तरा॑। ऐ॒न्द्र॑ हु॒तम्॥५०॥

उद्वासित॑ सप्त च॥७॥ [७]

दक्षि॑णत॒ उप॑ सृजति। पि॒तृ॒लो॒कमे॒व तेन॑ जयति। प्राची॑मा
 वर्तयति। दे॒व॒लो॒कमे॒व तेन॑ जयति। उदी॑चीमावृत्य
 दोग्धि। म॒नु॒ष्य॒लो॒कमे॒व तेन॑ जयति। पूर्वा॑ दु॒ह्या॒ज्ये॒ष्ठस्य॑
 ज्यै॒ष्ठि॒ने॒यस्य॑। यो वा ग॒त॒श्रीः स्यात्। अप॑रौ दु॒ह्या॒त्क॒नि॒ष्ठस्य॑
 कानि॑ष्ठिने॒यस्य॑। यो वा बु॒भू॒षेत्॥५१॥

न सं मृ॑शति। पा॒प॒व॒स्य॒सस्य॑ व्यावृ॑त्यै। वा॒य॒व्यं वा
 ए॒तदु॑प॑सृष्टम्। आ॒श्विन॑न्दु॒ह्यमा॑नम्। मै॒त्र॑न्दु॒ग्धम्। अ॒र्य॒म्णा
 उ॒द्वा॒स्य॑मा॒नम्। त्वा॒ष्ट्र॑मु॒न्नी॑यमा॒नम्। बृ॒ह॒स्प॒ते॒रु॒न्नी॑तम्। स॒वि॒तुः
 प्र॒क्रा॒न्तम्। द्या॒वा॒पृ॒थि॒व्यं ह्रि॒य॑मा॒णम्॥५२॥

ऐ॒न्द्रा॒ग्न॑मु॒प॑ सादितम्। सर्वा॑भ्यो वा ए॒ष दे॒वता॑भ्यो जुहोति।
 योऽ॒ग्नि॑हो॒त्रं जु॒होति॑। यथा॒ खलु॒ वै धे॒नु॒न्ती॒र्थे त॑र्पयति।
 ए॒वम॑ग्निहो॒त्री यज॑मानन्तर्पयति। तृ॒प्य॑ति प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑।
 प्र सु॑व॒र्गं लो॒कं जा॑नाति। पश्य॑ति पु॒त्रम्। पश्य॑ति पौ॒त्रम्। प्र
 प्र॒जया॑ प॒शुभिर्मि॑थुनैर्जायते। यस्यै॒वं वि॒दुषो॑ऽग्निहो॒त्रं जु॒ह्वति॑।

य उ चैनदेवं वेद॥५३॥

बुभूषेद्वियमाणञ्जायते द्वे च॥८॥ [८]

त्रयो वै प्रैयमेधा आसन्। तेषान्निरेकोऽग्निहोत्रमञ्जुहोत्।
द्विरेकः। सकृदेकः। तेषां यस्त्रिरञ्जुहोत्। स ऋचाऽञ्जुहोत्।
यो द्विः। स यजुषा। यः सकृत्। स तूष्णीम्॥५४॥

यश्च यजुषाऽञ्जुहोद्यश्च तूष्णीम्। तावुभावार्धुताम्।
तस्माद्यजुषाऽऽहुतिः पूर्वा होतव्या। तूष्णीमुत्तरा। उभे
एवर्धा अवरुन्धे। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्ग्निः स्वाहेति सायं
जुहोति। रेत एव तद्वधाति। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति प्रातः। रेत एव हितं प्र जनयति। रेतो वा एतस्य
हितन्न प्र जायते॥५५॥

यस्याग्निहोत्रमहुतं सूर्योऽभ्युदेति। यद्यन्ते स्यात्। उन्नीय
प्राडुदाद्वेत्। स उपसाद्यातमितोरासीत्। स यदा ताम्येत्।
अथ भूः स्वाहेति जुहुयात्। प्रजापतिर्वै भूतः। तमेवोपासरत्।
स एवैनन्तत् उन्नयति। नार्तिमाच्छति यजमानः॥५६॥

तूष्णीञ्जायते यजमानः॥९॥ [९]

यदग्निमुद्धरति। वसवस्तर्ह्यग्निः। तस्मिन् यस्य तथाविधे
जुहति। वसुष्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति। निहितो
धूपायच्छेते। रुद्रास्तर्ह्यग्निः। तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति।
रुद्रेष्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति। प्रथममिध्ममर्चिरा लभते।

आदित्यास्तर्ह्यग्निः॥५७॥

तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति। आदित्येष्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति। सर्व एव सर्वश इध्म आदीप्तो भवति। विश्वे देवास्तर्ह्यग्निः। तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति। विश्वेष्वेवास्य देवेष्वग्निहोत्रं हुतं भवति। नितरामर्चिरुपावैति लोहिनीकेव भवति। इन्द्रस्तर्ह्यग्निः। तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति। इन्द्र एवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति॥५८॥

अङ्गारा भवन्ति। तेभ्योऽङ्गारेभ्योऽर्चिरुदेति। प्रजापतिस्तर्ह्यग्निः। तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति। प्रजापतावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति। शरोऽङ्गारा अध्यूहन्ते। ब्रह्म तर्ह्यग्निः। तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति। ब्रह्मन्नेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति। वसुषु रुद्रेष्वादित्येषु विश्वेषु देवेषु। इन्द्रे प्रजापतौ ब्रह्मन्। अपरिवर्गमेवास्यैतासु देवतासु हुतं भवति। यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुहति। य उ चैनदेवं वेद॥५९॥

आदित्यास्तर्ह्यग्निर्इन्द्र एवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति देवेषु चत्वारि च (यदग्निर्निहितः प्रथमं सर्व एव नितरामङ्गाराः शरोऽङ्गारा ब्रह्म वसुष्वष्टौ ॥)॥१०॥

[१०]

ऋतन्त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं परिषिञ्चति। सत्यन्त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः। अग्निर्वा ऋतम्। असावादित्यः सत्यम्। अग्निमेव तदादित्येन सायं

परिषिञ्चति। अग्निनाऽऽदित्यं प्रातः सः। यावदहोरात्रे
भवतः। तावदस्य लोकस्य। नार्तिर्न रिष्टिः। नान्तो न
पर्यन्तोऽस्ति। यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वति। य उचैनदेवं
वेद॥६०॥

अस्ति द्वे च॥११॥ [११]

अङ्गिरसः प्रजापतिरग्निं रुद्र उत्तरावर्ती ब्रह्मवादिनोऽग्निहोत्रप्रायणा यज्ञाः
प्रजापतिरकामयतात्मन्वद्रौद्रङ्गविं दक्षिणतस्त्रयो वै यदग्निमृतन्वा सत्येनैकादश॥११॥
अङ्गिरसः प्रैव तेन पशून्नेव यन्निमार्ष्टि यो वा अग्निहोत्रस्योपसदो दक्षिणतस्त्रिष्टिः॥६०॥
अङ्गिरसो य उचैनदेवं वेद॥

हरिः ओम्॥

॥इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमः
प्रपाठकः समाप्तः॥